

Аркадій ТКАЧУК

“Останній триумф” єзуїтського шкільництва в Російській імперії (перша чверть XIX ст.)

Проаналізовано спроби Товариства Ісуса повернути контроль над освітніми закладами в Російській імперії після поділів Польщі. Показано, що єзуїти скористалися дозволом російської влади на продовження їхньої діяльності в межах імперії й намагалися сформувати окремий навчальний округ для своїх шкіл у системі освіти. Доведено, що єзуїти не змогли включитися в освітні процеси в регіоні, а вигнання ченців Товариства Ісуса з території Російської держави означало остаточний провал освітніх ініціатив ордену.

Ключові слова: Римо-католицька церква, єзуїти, Едукаційна комісія, Російська імперія, навчальний округ, школи

Arkadii Tkachuk

“The last triumph” of Jesuit schooling in the Russian Empire (the first quarter of the 19th century)

The attempts of the Society of Jesus to regain control over educational institutions in the Russian Empire after the partitions of Poland are analyzed. It is shown that the Jesuits took advantage of permission from the Russian authorities to continue their activities within the empire and tried to form a separate educational district for their schools in the education system. It is proved that the Jesuits could not be included in the educational processes in the region. It is emphasized that the expulsion of the monks of the Society of Jesus from the empire meant the ultimate failure of the order's educational initiatives.

Keywords: Roman Catholic Church, Jesuits, Commission of National Education, Russian Empire, educational district, schools

Церковні інституції завжди залежали від політичних трансформацій у тому чи іншому регіоні. І саме політичні процеси, як найбільш динамічні з перспективи броделівського *la longue durée*, часто провокували зміни й у релігійному та культурному житті, будучи водночас і виразниками тих змін. Для земель українського Правобережжя такою епохою геополітичного зламу став рубіж XVIII–XIX ст., коли відчутних перебудов зазнали чи не всі сторони життя суспільства. Початок “довгого” XIX ст. приніс із собою, зокрема, й остаточний занепад діяльності Товариства Ісуса – одного з найбільших і найвпливовіших католицьких орденів, а разом і мережі єзуїтських навчальних закладів, з якими цей орден найчастіше асоціюється. Матеріальні ресурси та викладацькі кадри єзуїтів стали основою для систем освіти, що формувалися в регіоні наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Російська імперія, переслідуючи власні інтереси в конфронтації з Ватиканом, була і своєрідним прихистком для ченців ордену, і тереном для реваншу єзуїтів у сфері народної освіти. Історія цього реваншу заслуговує на ретельне дослідження хоча б тому, що попри сприятливі обставини й підтримку влади, він виявився провальним. Вивчення причин такого провалу не лише дасть змогу зрозуміти, як за короткий час єзуїти перетвори-

I. ЦЕРКВА В КУЛЬТУРНО-ПОЛІТИЧНОМУ РОЗВИТКУ

лися з провідників освіти на епігонів застарілих ідей, але й допоможе збагнути суть глибинних трансформацій, що відбулися на Правобережній Україні з її переходом під російське панування.

Єзуїтське шкільництво початку XIX ст. на підросійському Правобережжі та в інших регіонах імперії досить добре описане істориками освіти й дослідниками історії Церкви, хоч і не стала предметом повноцінних наукових студій. Пояснення витоків його нетривалого розквіту, протистояння з неєзуїтськими освітніми структурами, а головне причин провалу освітніх ініціатив ордену подані здебільша спрощено або ж узагалі опущені. Найпильнішу увагу, безумовно, потрібно звернути на монографії Марека Інґльота [6] і Тамари Блінової [3], а також на книги з кінця XIX – початку XX ст. історика-єзуїта Станіслава Заленського [27; 28]. Декілька ключових для розуміння освітньої спадщини Товариства Ісуса аспектів віднаходимо у фундаментальній праці Річарда Баттервіка “Польська революція і Католицька Церква (1788–1792)” [21], незважаючи на те, що британський учений безпосередньо не розглядав історії ордену єзуїтів.

Із другої половини XIX ст. в польській публіцистиці все частіше звучали думки про вину Товариства Ісуса в занепаді Речі Посполитої [21, s. 193]. У відповідь на це С. Заленський 1872 р. навіть опублікував свою роботу на захист ордену [26]. Проте за єзуїтами та їхніми школами вже закріпилися стійкі негативні конотації. Як показовий факт згадаємо один із нарисів Івана Франка, де автор, услід за польськими інтелектуалами, стверджує, що “єзуїтська едукація довела Польщу до упадку”, називаючи ченців ордену “войовниками обскурантизму”, які сіють “ненависть до новочасної науки і її здобутків”. Він же назвав освітній реванш початку XIX ст. “останнім тріумфом єзуїтів у Росії” [17, с. 198]. Наша увага до цього нарису Франка цілком не випадкова. Пишучи про освітні реформи на Правобережжі, письменник відзначив заслугу Тадеуша Чацького та місцевого католицького духовенства у спільному протистоянні відродженню єзуїтського впливу на освіту. Тут простежуються дві головні напрямні, характерні для тогочасної публіцистики й історіографії: протиставлення єзуїтського шкільництва новій системі освіти, що склалася на Правобережжі, та представлення єзуїтів як антагоністів щодо католицького клиру – і унійного, і римо-католицького. Такий підхід мав би виглядати щонайменше дивним, адже з боку російської влади та Церкви орден єзуїтів знаходив широку підтримку. Розглянемо це детальніше.

Після першого поділу Польщі на приєднаних до Російської імперії білоруських землях Катерина II в 1772 р. розпорядилася якнайпильніше стежити за єзуїтами, які, на її переконання, були найпідступнішим католицьким орденом. Самі ж єзуїти першими серед усього римо-католицького духовенства визнали нову владу, присягнули їй на вірність і засвідчили свою цілковиту покірність, відслуживши 3 жовтня 1772 р. в Полоцьку святкову месу з нагоди річниці коронації імператриці. 8 жовтня того ж року за указом Катерини II орден отримав незалежність від єпископату. І коли папа Климент XIV у 1773 р. видав буллу “Dominus ac Redemptor Noster” про офіційний розпуск Товариства Ісуса та заборону його діяльності, цариця її проігнорувала. Документ про ліквідацію ордену не дозволялося розголошувати на території імперії, а єзуїтів, окрім виведення з-під юрисдикції єпископату, було звільнено ще й від усіх

податків. Таким чином ці монахи (яких ще 18 квітня 1719 р. Петро I вислав за межі Росії [8, с. 694]) осіли на білоруських землях під владою Російської імперії за сприяння Катерини II. Однією з причин, що спонукали імператрицю до такого рішення, була домовленість із Пруссією зберігати *status quo* на територіях, забраних від Польщі. Іншою спонукою стало бажання повністю вивести Римо-католицьку церкву в імперії з-під “іноземної” влади Ватикану, щоб самостійно вести релігійну політику [3, с. 121–123; 27, с. 107–108; 28, с. 125–128].

Прикметно, що й пруський король Фрідріх II також забороняв публікацію згаданої папської булли до 1780 р., вимагаючи в понтифіка дозволу колишнім єзуїтам і надалі опікуватися навчальними закладами. Важливим є і те, що в інших двох католицьких країнах ченцям цього ордену після його скасування було призначено грошове утримання й надано можливість продовжувати освітню діяльність. Йдеться про імперію Габсбургів та Річ Посполиту [21, с. 189–190].

І тут варто наголосити на реальному впливі Товариства Ісуса на справи освіти та суспільство загалом у Речі Посполитій другої половини XVIII ст. У певному сенсі польсько-литовська держава була найбільш єзуїтською в Європі, тому розпуск ордену там сприйняли вороже. Р. Баттервік зазначає, що єзуїти мали популярність у середовищі магнатів і консервативного шляхетства, як значна частина інтелектуальної еліти, а також виховали не одне покоління республіканців серед шляхти [19, с. 39; 21, с. 190, 193]. Великою помилкою було би вважати Едукаційну комісію, яка прийняла маєстності Товариства Ісуса, а також проведену нею реформу шкільництва позбавленими єзуїтського впливу. Це аж ніяк не була секуляризація освіти, як це нерідко стверджується в історичних працях. Окрім того, що майно ордену заклало підвалини нової системи освіти, чимало ексєзуїтів продовжили свою освітню активність саме в школах Едукаційної комісії. На 1776 р. із 64 середніх та вищих навчальних закладів Речі Посполитої 39 залишалися під опікою єзуїтів. А протягом усього періоду роботи Комісії вони кількісно домінували серед членів впливового в її межах Товариства до Елементарних книг, яке готувало підручники, а також серед візитаторів, ректорів та проректорів шкіл. І все ж кількість цих монахів у структурах Комісії з роками постійно зменшувалася, зокрема з огляду на старіння самих ченців [21, с. 190–196; 23, с. 147–156].

Проте ангажованість єзуїтів до реформування системи освіти в Речі Посполитій не мала аналогій на землях, приєднаних до Російської імперії з першим поділом польсько-литовської держави. Там налічувалося понад 200 членів ордену, діяли чотири їхні колегіуми та шість шкіл [27, с. 107]. Тимчасом як офіційно перебувати на території Росії єзуїти могли тільки після появи папської булли в 1801 р., яка зі значною затримкою була визнана імператором Олександром I [5]. До розгортання російської освітньої реформи власне Товариство Ісуса претендувало на отримання влади над усіма навчальними закладами Литви, Білорусі, Волині та Поділля. Підґрунтя під це заклав указ імператора Павла I від 12 жовтня 1800 р. [9, с. 339]. Цей цар сподівався за підтримки єзуїтів перешкодити розповсюдженню революційних ідей і навіть пообіцяв їм керівництво Віленською академією [6, с. 128; 28, с. 245], але його планам не судилося здійснитися.

I. ЦЕРКВА В КУЛЬТУРНО-ПОЛІТИЧНОМУ РОЗВИТКУ

Зовсім іншу роль у сфері освіти орден почав відігравати зі сходженням на російський престол Олександра I. Діяльність Товариства Ісуса було обмежено тими територіями, де його члени вже перебували. Іntenціям єзуїтів щодо контролю над освітою на західних теренах імперії також було покладено край, оскільки освітня реформа, яку реалізував імператор, відкидала єзуїтський фактор. На базі Віленської академії 1803 р. постав університет, якому як центру навчального округу підпорядковували всі школи єзуїтів. Уже наступного року Віленський університет зобов'язав єзуїтські колегії узгодити свої навчальні програми із програмами, укладеними університетськими професорами. Відтепер кожну дисципліну мав вести окремих викладач, у керівництві мали бути присутні і світські представники – інспектор, директор та візитатор, а викладачі єзуїтських шкіл при університеті повинні були складати іспити. Деякі з цих вимог було виконано, та невдовзі єзуїти вже клопоталися перед імператором про свою незалежність від приписів університету. Мовляв, втручання до єзуїтської системи освіти є недоречним і небезпечним [6, с. 130; 16, с. 187].

Протистояння з Віленським університетом тривало до 1810 р. У червні того року генеральний настоятель Товариства Ісуса Тадеуш Бжозовський звернувся до новопризначеного міністра народної освіти Олексія Розумовського з проханням вирішити конфлікт. Місяць потому – 9 липня – міністр погодився унезалежнити орден від університету. Так єзуїтське шкільництво було виведене з-під юрисдикції центру навчального округу, а отже, й випало з централізованої системи навчальних закладів [6, с. 131].

Усе це неминуче вело до конфлікту між єзуїтами, з одного боку, та державою – з іншого. Ченцям конче потрібно було вийти переможцями з описаного протистояння з Віленським університетом, адже він символізував собою монополію держави у сфері освіти. І в цьому суперництві не останню роль відіграв посол Сардинського королівства в Росії (протягом 1803–1817 рр.), відомий філософ і масон граф Жозеф де Местр. Саме він справив визначальний вплив на міністра О. Розумовського, який до того ж, на відміну від свого попередника на цій посаді Петра Завадовського, був неприхильним до поляків [6, с. 132; 20, с. 25–26].

Причини активної підтримки графом де Местром ордену єзуїтів у їхньому прагненні відновити контроль над освітою слід шукати не стільки в його минулому (виховувався в єзуїтському колегумі), скільки в його консервативних філософських поглядах. Він був переконаний, що релігійні еліти повинні здійснювати якнайсуворіший нагляд за народними масами, і єзуїти цілком відповідали такій ролі. Особливо в Російській імперії, чие населення в очах дипломата було вкрай далеким від латинської культури. Ставлення філософа до впроваджуваної імператором освітньої реформи не могло бути схвальним. Адже, за оцінкою Ісаї Берліна, “у природничих науках і світській літературі він бачив небезпечні іграшки в руках необережних людей або міцне вино, яке може надмірно збуджувати, а потім і руйнувати суспільство, що не звикло до таких надмірностей” [1, с. 245–246].

Уже в 1810 р. Жозеф де Местр узявся до справ ордену. Він написав п'ять листів про народну освіту в Росії до міністра О. Розумовського, запевняючи, що Віленський

університет вибрав поширення освіти за однією системою (нібито для її цілісності) лише як привід для досягнення істинної мети – знищити орден єзуїтів. З огляду на антипольські настрої міністра (а Віленський університет і вся освітня мережа навчального округу фактично контролювалися поляками), Жозефу де Местру вдалося підготувати добрий ґрунт для втілення задумів єзуїтів Білоруської провінції. А в планах ордену було перевести свої училища під юрисдикцію майбутньої Полоцької академії, що сформувала б новий навчальний округ, самостійний і повністю єзуїтський. Це стало б утіленням ідеї побудови на окраїні Російської імперії єзуїтської *status in statu*, автором якої був той же граф де Местр [16, с. 188–190].

Відразу ж після згаданих подій, з 1811 р., генерал ордену почав офіційно клопотатися про перетворення Полоцької єзуїтської колегії на академію, яку єзуїти бачили центром окремого навчального округу. Шляхи до реорганізації закладу забезпечив у Петербурзі знову ж таки Жозеф де Местр. Він представив єзуїтів імператорові як істинних просвітителів суспільства, що діятимуть лише на користь імперії. Посол твердив, що існування двох антагоністичних систем освіти спричинить конкуренцію, а відтак і підвищення якості освіти, яке нічого не коштуватиме державній скарбниці. Допомогає єзуїтам у цій справі і князь Олександр Голіцин – керівник Департаменту іноземних віросповідань, котрому генерал ордену Т. Бжозовський був особливо вдячний [16, с. 191–195; 28, с. 299].

Урешті-решт 12 січня 1812 р. Олександр I скерував до Сенату указ про реорганізування Полоцької єзуїтської колегії в Академію єзуїтського ордену. Їй були надані всі університетські права, у т. ч. і контроль над єзуїтськими освітніми закладами в імперії. У питаннях, що стосуються навчальної програми, заклад залежав від Міністерства народної освіти, а з передбачених міністерством предметів там не викладалися тільки медицина та кримінальне законодавство. В усьому іншому Академія єзуїтського ордену цілковито залежала від ченців, головним чином від генерала ордену. Йому ж було доручено підготувати статут академії [10, с. 10–11].

10 червня 1812 р. відбулося урочисте відкриття цього закладу. Однак через вибух війни з Наполеоном навчання розпочали тільки 8 січня 1813 р. Академія мала три факультети: теологічний, філософський і вільних наук, а також мови й літератури (закритий 1815 р.). Була в Полоцьку й академічна друкарня, яка домоглася невідцензурності Віленському університету. Консервативна у своєму навчальному процесі академія істотно поступалася за рівнем університетові у Вільні, хоч єзуїти й запрошували знаних європейців на викладацькі посади. У 1813 р. там здобували освіту 84 студенти; 1820 р. їх було вже близько 700 (за даними польського історика Олега Латишонка – навіть близько 800), що фактично дорівнювало кількості віленських університетських студентів. Викладацький склад у 1820 р. налічував 30 осіб [6, с. 132–135; 7, с. 50; 20, с. 178]. Проте з 1816 р. Полоцькій академії, як і всім єзуїтським училищам, було заборонено навчати некатоліків [16, с. 222].

Таким чином, завдяки державній підтримці орден єзуїтів зберіг і зміцнив свої позиції у сфері освіти, незважаючи на те, що уряд впроваджував загальноімперську освітню реформу, відповідно до якої існування таких “анклавів” виключалося. Очевидно, що такий парадокс рано чи пізно мав би зумовити зворотний процес – по-

I. ЦЕРКВА В КУЛЬТУРНО-ПОЛІТИЧНОМУ РОЗВИТКУ

вернення до жорсткішої централізації освітньої мережі. Зрештою, система навчання в єзуїтських закладах виявилася надто застарілою. Після оновлення парадигми суспільного розвитку по Великій французькій революції навіть у Російській імперії всі освітні потуги нечутливих на зміни ченців Товариства Ісуса були приречені на неуспіх. І попри віртуозну закулісну гру та софістичні інтриги Жозефа де Местра, єзуїтам насправді була дана лише ілюзія влади над освітою бодай в окремому регіоні на окраїнах імперії. Адже в акті заснування Міністерства духовних справ і народної освіти від 24 жовтня 1817 р. чітко прописувалося, що хоч академії в Полоцьку безпосередньо підпорядковувалися всі десять єзуїтських шкіл імперії, проте вони не становили окремого навчального округу [11, с. 820]. А всього через три роки їх взагалі ліквідували.

Та просування освітніх проєктів Товариства Ісуса в Російській імперії не обмежалося білоруськими губерніями – воно перекинулося на Правобережну Україну. Важливий осередок шкільництва білоруських єзуїтів утворився на Волині. Виразником інтересів ордену тут став маршалок губернських зборів граф Юзеф-Август Іллінський, який навіть не мешкав у Волинській губернії. Так само, як і єзуїти, граф зумів адаптуватися до геополітичних викликів – виявив повну лояльність до нової, вже російської, влади. Ще від другого поділу Речі Посполитої граф Ю. Іллінський осів у Санкт-Петербурзі й заприятелював із майбутнім імператором Павлом. Це його стараннями в 1800 р. був засланий вимушено лояльний до російського престолу митрополит усіх римо-католиків імперії Станіслав Богущ-Сестренцевич. Цікаво, що Ватикан свого часу пішов на поступки самостійницькій політиці Катерини II щодо Сестренцевича, оскільки розглядав цього архиєрея як зняряддя боротьби з непокірним папі ордену. Однак митрополит із цим завданням не впорався, хоч і зберігав із тим же графом Іллінським дружні стосунки [3, с. 126; 4, с. 26–27; 22, s. 168; 29, s. 262].

А сам граф Ю. Іллінський, переконаний, що для монарха й держави не може бути нічого кориснішого за єзуїтський орден (про що він писав князю Олександрі Голіцину), 1811 р. клопотався про дозвіл відкрити єзуїтське училище у своєму містечку Романові. Він запропонував власним коштом облаштувати там костел, школу, бібліотеку, пансіон та утримувати 14 професорів, а для початку просив прислати чотирьох єзуїтів. Імператор погодився, і училище в Романові було відкрите [16, с. 187–188; 28, s. 440–452].

Двоє ченців ордену, запрошені графом Іллінським ще 1808 р., організували декілька навчальних класів, які протягом 1812–1813 рр. трансформувалися в початкову школу, де навчали граматики й синтаксису. У 1816 р. до навчальної програми, яку на той час проходили дев'ятеро учнів, було додано вивчення поезики, риторики та німецької мови. А наступного року там навчалася вже 12 учнів. Того 1817 р. у графа й визріла ідея перетворити школу на заклад освіти вищого рівня. І коли в 1818–1819 рр. на викладацькі посади запросили близько семи єзуїтів [16, с. 188], а програма навчання – вже у шести класах – значно розширилася, заклад фактично став новим єзуїтським колегіумом.

Там навчалися діти впливових волинських родів Тишкевичів, Четвертинських, Олізарів (польській шляхті імпонувала традиційність єзуїтської системи навчання [7,

с. 50; 21, s. 193]), і з допомогою останніх граф Ю. Іллінський став готувати підґрунтя для реорганізації колегіуму в академію. У вересні 1819 р. почалося будівництво навчальних приміщень та костелу з благословення біскупа Каспера Цецішовського. А для унормування діяльності й утримання майбутньої академії граф 13 жовтня 1819 р. уклав з єзуїтами окрему угоду (зафіксоване у ній бажане число єзуїтів – 18 осіб) [2, с. 60–61; 18, с. 140–142; 28, s. 440–452; 30, s. 209].

Римо-католицька церковна єрархія, як не дивно, була налаштована до єзуїтів досить прихильно, що доводить, наприклад, листування біскупа Цецішовського із суперіором романівської резиденції ордену. У листі від 10 лютого 1812 р. біскуп висловлює надію, що за життя стане свідком розквіту в своїй дієцезії Товариства Ісуса і це зробить його щасливим. А 15 січня 1814 р. (Ю. Білоусов та І. Шостак помилково вказують 1815 р.) К. Цецішовський пише, що його дієцезія має багато користі від отців єзуїтів, які є справжніми взірцями чеснот і служіння Богу [28, s. 444, 448]. Це викликає певний подив, адже, як висноував Даніель Бовуа, граф Ю. Іллінський “створив єзуїтський колегіум із метою поборювання світського і польського духу шкіл, підтримуваних князем Чарторийським” [4, с. 27]. Малоімовірно, на наш погляд, що римо-католицькі єрархи аж так вороже ставилися до реформи освіти на Правобережжі (до впровадження якої й самі активно долучалися), щоб охоче поступитися головними позиціями в освітній сфері саме єзуїтам. Тим паче, що граф Іллінський сприяв реформам А. Чарторийського і Т. Чацького [2, с. 60; 18, с. 141]), принаймні фінансував Кременецький ліцей [30, s. 209].

Задуми графа Ю. Іллінського все ж не здійснилися, бо через рік орден єзуїтів опинився поза законом. На цьому й завершилися амбіції ченців Товариства Ісуса щодо захоплення контролю над освітою, що, зрештою, й повинно було статися. 13 березня 1820 р. імператор підписав указ про ліквідацію Полоцької академії, всіх єзуїтських шкіл, їй підконтрольних (вони були передані під опіку інших католицьких орденів [13, с. 5]), та вигнання єзуїтів з імперії із заборонаю повертатися [12, с. 113–119]. При тому, що кількома роками раніше, 7 серпня 1814 р., Папа Римський офіційно відновив орден єзуїтів, діяльність якого доти була дозволена з 1801 р. лише в Російській імперії [16, с. 198].

Найвагомішими підставами для такого вигнання (а їх було чимало) стали порушення цими монахами заборони наvertати православних підданих імперії на римо-католицизм, а також, вочевидь, тісні контакти з Римом і намагання ордену вести самостійну політику в обхід світської влади. Недаремно майже відразу після відновлення Товариства Ісуса папою Пієм VII у 1814 р. єзуїтів спершу було вигнано зі столиці імперії, а вже з 1816 р. розроблялися таємні проекти заборони їхньої діяльності в Росії. Суттєво вплинули й економічні фактори: борги ордену постійно зростали, казна потерпала від збитків, завданих економічними рішеннями єзуїтів [3, с. 194–199]. Цілком вірогідно також, що недовір'я до ордену було безпосередньо пов'язане з боротьбою проти таємних організацій (на цей зв'язок вказує й І. Берлін [1, с. 245–246]) – згадаймо, для прикладу, гучну справу проти Національного масонства (організації, заснованої Валеріаном Лукасинським 1819 р. у Варшаві) [25]. Невипадково, мабуть, через два роки після вигнання єзуїтів імператор Олександр I указом від

I. ЦЕРКВА В КУЛЬТУРНО-ПОЛІТИЧНОМУ РОЗВИТКУ

1 серпня 1822 р. заборонив діяльність будь-яких таємних товариств [14, с. 579–580]. Епоха відносного лібералізму в Російській імперії наблизилася до кінця.

Натомість освітні інтенції Товариства Ісуса навряд чи можна назвати причиною посилення недовіри до нього з боку уряду. Принаймні єзуїтські школи вважалися не більш небезпечними, ніж інші навчальні заклади, що перебували в руках католицького клиру. Та якщо на підросійському Правобережжі римо-католицьке духовенство – як чорне, так і біле – активно включилося в розбудову системи освіти, покликаної до життя реформою Олександра I від 1803 р. [15; 24], то єзуїти білоруської провінції, навпаки, намагалися втілити проєкт окремого навчального округу. Проте уряд Олександра I залишався категоричним: жодних “анклавів” у Віленському навчальному окрузі. Широка автономія, виклопотана в імператора прибічниками ордену для Полоцької академії та єзуїтських колегій, не корелювала з баченням освітньої системи в імперії як централізованої триступеневої мережі навчальних закладів, – а тому не мала перспектив. Єзуїтська школа в Романові почала діяти тоді, коли на Волині вже тридцять років існували школи Едукаційної комісії та ціле десятиліття – школи Віленського навчального округу, що органічно продовжили освітні традиції Комісії. Власне тому, повернувшись на Правобережжя майже через пів століття, єзуїтське шкільництво не склалося як самостійна одиниця та було відірваним від освітніх тенденцій у регіоні, у т. ч. й від вкладу колишніх єзуїтів Правобережжя, які продовжили просвітницьку діяльність у межах реформ Едукаційної комісії. І навіть попри симпатії консервативної шляхти, прихильність церковної єрархії та ліберальність влади, єзуїтські просвітницькі ініціативи виявилися пережитком. Це дуже швидко відобразилося в політиці імперського уряду. Адже як тільки єзуїти втратили впливових покровителів при дворі, їхні освітні почини було рішуче згорнуто, а їх самих вигнано. “Тріумф” шкільництва ордену справді став останнім у Російській імперії.

Отже, хибно було б стверджувати, що ченці Товариства Ісуса прямо конфронтували з освітніми реформами, які втілювалися на Правобережжі з кінця XVIII ст. Однак за два десятиліття між першим та другим поділами Речі Посполитої, впродовж яких мережа єзуїтських (чи поєзуїтських) навчальних закладів польсько-литовської держави перебувала по різні боки нових кордонів, освітня діяльність єзуїтів у підсумку розвивалася різними шляхами. Отож коли з початком XIX ст. ченці ордену спробували заснувати нові навчальні осередки на Правобережжі, яке відійшло до Росії, то не змогли інтегруватися в освітні процеси регіону. Вони прагнули сформувати окремий навчальний округ, що суперечило суті реформи, втілюваної російським урядом. Це й зробило їх епігонами системи, яка вже віджила своє і трималася тільки на ностальгії старої аристократії. А покровительство таких осіб, як Жозеф де Местр, урешті-решт обернулося крахом для всього ордену. Освітні альтернативи, що їх єзуїти пропонували російському урядові, приносили лише економічні збитки та розлад у налагоджену систему освіти. А колегіум у Романові став останнім – і дуже коротким – епізодом в історії єзуїтського шкільництва на Правобережній Україні.

1. Берлин И. Еж и Лиса. Эссе о взглядах Толстого на историю. *Берлин И. История свободы. Россия*. Москва: Новое литературное обозрение, 2001. С. 183–268.
2. Білоусов Ю. Київсько-житомирська римо-католицька єпархія. Житомир: ОП “Житомирська облдрукарня”, 2000. 314 с.
3. Блинова Т. Иезуиты в Беларуси: Их роль в организации образования и просвещения. Гродно: ГрГУ, 2002. 425 с.
4. Бовуа Д. Трикутник Правобережжя: царат, шляхта і народ, 1793–1914 [пер. з французької Зоя Борисюк]. Київ: Кліо, 2020. 872 с.
5. Грюнберг П. Император Александр I Благословенный, ревнитель Православия или “экуменист” своего времени? *Ежегодная богословская конференция Православного Свято-Тихоновского Богословского Института*: материалы. Б. м., 1997. URL: <http://martyrs.pstbi.ru/institut/book/1997/grin.htm>.
6. Інґльот Марек. Т.І. Товариство Ісуса в Російській імперії (1772–1820) і його участь у загальному відновленні Ордену [пер. з італійської А. Маслюх]. Львів: Свічадо, 2009. 428 с. (*Studia Rationis*).
7. Латышонак А., Мірановіч Я. Гісторыя Беларусі ад сярэдзіны XVIII ст. да пачатку XXI ст. Вільня: Інстытут беларусістыкі, 2010. 368 с.
8. Полное собрание законов Российской Империи (ПСЗРИ). Собрание 1-е. Санкт-Петербург, 1830. Т. 5 (1713–1719). № 3356. С. 694.
9. ПСЗРИ. Собрание 1-е. Санкт-Петербург, 1830. Т. 26 (1800–1801). № 19.597. С. 339.
10. ПСЗРИ. Собрание 1-е. Санкт-Петербург, 1830. Т. 32 (1812–1814). № 24.952. С. 10–11.
11. ПСЗРИ. Собрание 1-е. Санкт-Петербург, 1830. Т. 34 (1817). № 27.106. С. 814–834.
12. ПСЗРИ. Собрание 1-е. Санкт-Петербург, 1830. Т. 37 (1820–1821). № 28.198. С. 113–119.
13. ПСЗРИ. Собрание 1-е. Санкт-Петербург, 1830. Т. 38 (1822–1823). № 28.863. С. 5–9.
14. ПСЗРИ. Собрание 1-е. Санкт-Петербург, 1830. Т. 38 (1822–1823). № 29.151. С. 579–580.
15. Ткачук А. Збори католицького духовенства як форма участі в реформуванні освіти на Правобережжі (1803–1804). *Наукові записки НаУОА. Серія “Історичні науки”*. Острог, 2018. Вип. 27. С. 42–50.
16. Толстой Д. Римский католицизм в России: в 3 т. Санкт-Петербург, 1876. Т. 2. 578 с.
17. Франко І. Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX в. *Зібрання творів*: у 50-ти т. Київ: Наукова думка, 1986. Т. 47. С. 191–241.
18. Шостак І. Луцько-Житомирська дієцезія наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. Білий-Дунаець; Остріг: Волянина з Волині, 2005. 200 с.
19. Bartnicka K., Dormus K., Wałęga A. Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794: w XIV t. Warszawa: Wydawnictwo IHN PAN, 2018. Т. 1: Cz. I. Wprowadzenie. Cz. II. Wybór tekstów źródłowych. 412 s. (Komisji Edukacji Narodowej model szkoły i obywatela – koncepcje, doświadczenia i inspiracje).
20. Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach Litewsko-Ruskich 1803–1832: w 2 t. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, 1991. Т. 1: Uniwersytet Wileński [prekł. z francuskiego I. Kania]. 384 s.
21. Butterwick R. Polska Rewolucja a Kościoł katolicki, 1788–1792 [prekł. z angielskiego M. Ugniewski; wyd. drugie]. Kraków: ARCANA, 2019. 988 s.
22. Godlewski M. Dola i niedola Stanisława Siestrzeńcewicza-Bogusza za rządów cesarza Pawła I (Fragmenty jego dziennika oraz niewydanej jego korespondencji). *Polonia Sacra*. 1948. R. 1, Z. 1–4. S. 145–175.
23. Królikowska A. Nauczyciele ekszejuici w pracach i szkołach KEN. *Komisja Edukacji Narodowej: kontekst historyczno-pedagogiczny*. Kraków: Wydawnictwo Wydziału Pedagogicznego

I. ЦЕРКВА В КУЛЬТУРНО-ПОЛІТИЧНОМУ РОЗВИТКУ

Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej, 2014. S. 146–156. (Biblioteka Współczesnej Myśli Pedagogicznej, t. III).

24. Truchim S. Współpraca polsko-rosyjska nad organizacją szkolnictwa rosyjskiego w początkach XIX wieku. Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, 1960. 144 s.

25. Wolnomularstwo Narodowe. Walerian Łukasiński. Warszawa: Instytut Historii PAN; Wydawnictwo Neriton, 2014. 752 s. (Polskie ruchy społeczno-polityczne i życie literackie, 1815–1855. Studia i materiały).

26. Załęski S. Czy jezuici zgubili Polskę? Lwów: Drukarnia Zakładu Narod. Imienia Ossolińskich, 1872. 398 s.

27. Załęski S. Historia zniesienia jezuitów w Polsce i ich zachowanie na Białej Rusi (Ogólnej historii kasaty zakonu tom II). Lwów, 1875. 520 s.

28. Załęski S. Jezuici w Polsce: w V t. Kraków, 1906. T. V: Jezuici w Polsce porzobiorowej, 1773–1905. 518 s.

29. Załęski S. Jezuici w Polsce. W skróceniu, 5 tomów w jednym, z dwoma mapami. Kraków, 1908. 370 s.

30. Zasztowt L. Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach Litewskich i Ruskich dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa: IHN PAN, 1997. 456 s.